

21. Там само. – № 26.
22. Там само.
23. Там само. – № 10.
24. Там само. – № 33.
25. Там само.
26. Там само. – № 14.
27. Там само. – № 33.
28. Там само. – № 14.
29. Теплицький В.П. Вказ. праця. – С. 125.

*Казьмирчук М.
(м. Київ)*

ЛОМБАРДИ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ НА ЗЛАМІ ХІХ–ХХ СТ.

Розвиток ринкових відносин в сучасній Українській державі дуже тісно пов'язаний зі становленням фінансово-кредитної системи, що є запорукою швидких позитивних зрушень в економіці. Виникає нагальна потреба у вивченні витоків кредитної справи в Україні.

Історія ломбардів в Україні досі залишається недослідженою. Єдиний огляд історії Київського міського ломбарду вийшов ще до революції у 1915 р. [1]. Для вивчення цього питання є достатня джерельна база. Відповідно, є достатні підстави для ґрунтовного дослідження історії ломбардів в Україні на зламі ХІХ–ХХ ст. Тому завдання дослідження полягає у вивченні соціально-економічної ролі ломбардів в житті українського суспільства. Мета статті обумовлює наступне завдання: визначити соціальну функцію ломбардів в Україні на межі ХІХ – початку ХХ ст.

На зламі ХІХ–ХХ ст. в українських землях яскраво проявлявся промислово-технічний розвиток суспільства, що нагально вимагав вдосконалення міського господарства, зокрема каналізаційного, електричного, транспортного, будівництва доріг, житла, громадських будинків та інших його напрямків. Процес виробництва товарів та продуктів прискорював розвиток соціальних стосунків, які, в свою чергу, вели до демографічних змін в містах, де почали виникати ломбарди. Це був найголовніший чинник, що впливав на розвиток системи закладних установ. Не менш важливим фактором, обумовленим розширенням груп міського та сільського населення, що визначив розвиток соціалізації цих закладів, була їх залежність від фінансового стану окремої сім'ї, який спонукав їх звертатися до послуг ломбардів та інших фінансових установ. Ломбарди, на думку О.Щеславцева, стають кредитними установами, в яких основний напрямок діяльності зосереджується навколо соціально-економічної сфери, оскільки забезпечує позики маломайновому населенню країни [2].

Зростаюча кількість мешканців міст, призвела до збільшення напливу поденників в їх інфраструктуру. Про це свідчать статистичні данні. Так, у м. Києві на 1 січня 1910 р. проживало: дворян – 38467, духовенства білого – 1037, чорного – 2280, міських станів (почесних і спадкових громадян – 29437, купців трьох гільдій – 11658, міщан – 207978, цехових – 824) – 249073, сільських станів (селян – 129732, колоністів – 207, євреїв-землеробів – 313) – 130252, військових і тих, хто був у відставці та їх сімей – 15331. А всього

у місті на цей час проживало 468702 особи [3]. До 1914 р. кількість мешканців міста зросла і нараховувала 527133 осіб [4].

Не менш інтенсивно розвивалася Одеса. За переписом населення, проведеного напередодні 1895 р. у місті на 340 526 мешканців проживало 26 899 осіб прислуги, у тому числі особистої – 19875 [5]. На 1911 р. Одеса випереджала Київ за кількістю населення, бо у цей час тут проживало 595000 чоловік. Проте українські міста поступалися за кількістю населення Москві (1617157 у 1912 р.), Санкт-Петербургу (1599139 у 1911 р.) та Варшаві (845130 у 1911 р.) [6].

Соціальним розмаїттям характеризувався і Харків, хоч значно поступався двом попереднім містам, у тому числі за кількістю і складом жителів. У 1887 р. тут мешкало 183897, з яких найбільше було міщан 64 991 та державних селян – 52933 [7]. У 1885 р. у місті діяло 127 «фабрик і заводів», з яких: 9 горілчаних, на яких працювало всього 84 робітники, що виробляли продукції на 1013090 крб.; 5 механічних, де працювало 223 робітників, які виробляли продукції на 189318 крб. [8].

У кожному з названих українських міст виділялися такі категорії службовців: особиста, яка мала постійне або тимчасове місце служби, служки, що працювали в храмах, державних закладах, при лікарнях, офіціанти і кухарі. Одночасно збільшується кількість трактирів, готелів, лавок, ринків, де постійно або тимчасово потрібна була прислуга. Про це свідчать дуже цікаві й переконливі дані про соціальну та національну належність клієнтів Батумського ломбарду, оприлюднені його завідуючим П. Д. Гапкрелідзе. До нього звернулися 436 осіб, що зголосилися дати відомості про себе в березні 1911 р. Так з них 75 чорноробочих, 7 безробітних, 15 землевласників, 16 різної прислуги, 98 майстрових та ремісників, 94 дрібних торгівців, 5 прикажчиків і конторників, 60 службовців різних установ, 10 промисловців, 26 поміщиків і домовласників, 13 осіб «вільних професій» і 17 домогосподарок, що складало 312 чоловіків і 124 жінки [9]. Таким чином, зафіксовано, що серед клієнтів було 394 місцевих жителів і тільки 42 іногородніх.

Хоч цей матеріал не відноситься до українських ломбардів, але він, безперечно свідчить, що таку статистику вели й інші такі установи. Сподіваємося, що колись ми знайдемо подібні приклади в історії українських ломбардів. Але приведені матеріали все ж дозволяють зробити висновок, що послугами ломбардів користувалися майже всі стани тогочасного суспільства: як дворяни, інтелігенція, так і промисловці, робітники та селяни, тобто найактивніша частина суспільства не тільки міст, де знаходилися ломбарди, але й близьких до них населених пунктів.

Документи державного архіву м. Одеси свідчать, що жителі міста та містечок України зверталися неодноразово до Одеської думи за дозволом відкрити подібні заклади. Наприклад, тільки у 1895 р. Одеська дума заслухала доповідь члена Міської управи К.Е. Андрієвського і схвалила дозвіл на відкриття 15 «трактирів, ресторанів та готелів». Серед них, зокрема «турецькому підданому Василю Іванову» дозволили відкрити трактир на Грецькій вулиці, а вінницькому міщанину Євстафію Крискову заклад на «дачі Камб'є «Аркадія» [10].

В Україні починають інтенсивніше розвиватися різні галузі промислового та обслуговуючого виробництва. Зокрема, у 1886 р. в Одесі підприємці Гофман і Блохін відкрили каменоломню [11], Гекман і Роговський – кузню [12], Жювен – чавуноливарний завод [13], Отмер – парову лісопильню [14], Вулих – дві печі по випалюванню вапна [15]

тощо. А у 1910 р. в місті відкривається завод «штучних мінеральних вод, лимонадів та охолоджуючих напоїв» [16].

Розглядаючи суспільну діяльність ломбардів, необхідно виділити благодійницький напрямок. Враховуючи результати фінансової роботи своїх установ, керівництво ломбардів практикувало надання допомоги бідним клієнтам. Взагалі, благодійність буває духовна та матеріальна. Але часто важко виявити різницю між цими двома поняттями, оскільки вони були направлені на духовну і моральну підтримку людини. Надання пільг збіднілим клієнтам при викупі закладених речей сприяло не тільки покращанню матеріального, але й духовного стану особи. Цю точку зору висловлює хвалебна хронікальна записка про 25 річчя Одеського приватного ломбарду. Її невідомий автор вважає, що стягування 24% за позику у 80–90-х роках XIX ст. «визнавалося майже благодійністю», оскільки звільняло позичальника з лабетів лихварів, які брали 60% за позику і не завжди гарантували повернення закладених речей [17].

На Московському з'їзді розпорядників ломбардів, що відбувся у лютому 1902 р., було прийняте рішення про створення при міських ломбардах «благодійного товариства», і запропонований його статут. Виступаючи при обговоренні цього питання розпорядник Харківського ломбарду О. А. Кустерський проінформував, що у «нього вже давно приймають пожертвування з метою викупу речей для бідних» [18].

У Херсонському міському ломбарді практикувалася інша благодійницька робота, запропонована розпорядником і схвалена Ревізійною комісією Міської думи. Вона складалася з відрахувань не реалізованих на аукціоні закладів на користь збіднілих закладників, а також за рахунок відміни закону про стягнення 2% неустойки, яка при справленні за позику 24% річних була для клієнтів важким тягарем [19].

Займалися благодійницькою діяльністю й приватні ломбарди, в яких вона мала значно глибші й різноманітніші форми. Правда, були виключення. Так, директор – розпорядник Одеського приватного ломбарду В. В. Кірхнер вважав, що його ломбард є комерційним, а тому не зобов'язаний займатися благодійницькою діяльністю. Він відносив благодійність до рівня «невигідних і навіть збиткових операцій для себе.» Проте навіть такі ломбарди по «суті призначення вимушені» були проявляти благодійність [20]. Загальні збори Акціонерного товариства «Одеського приватного ломбарду» відгукувалися на благодійні акції, що проводили громадські організації Одеси. А на четвертий рік свого існування керівництво «створило для службовців ломбарду по найму позичково – ощадну касу» виділивши у її фонд із прибутків 500 крб. [21].

Акціонери Одеського приватного ломбарду не раз йшли назустріч пропозиції про допомогу. Наприклад, у 1891 р. було офіровано 3500 крб. населенню Одеси у зв'язку з неврожаєм у краї [22], а у 1900 р. 500 крб. були передані «на потреби новозбудованої фабричної лікарні» [23]. У роки російсько-японської війни 1904–1905 рр. ломбард «на різні потреби військового часу» пожертвував 10000 крб., а в наступні два роки було передано ще стільки ж на користь «запасних чинів Одеського градоначальника» та потреби населення міста [24].

Ще одним напрямком благодійництва, за інформацією невідомого автора про 25-ту річницю Одеського приватного ломбарду, було видання біднішому закладнику по деяким «позикам по 1½ коп. з карбованця», чого не робили більшість міських ломбардів [25].

На протипагу ломбардам, що діяли в українських містах, звіти Московського міського ломбарду, принаймні ті, що ми маємо, свідчать, що його керівництво не виконувало рішення Московського з'їзду директорів–розпорядників про благодійницьку діяльність [26].

Важливим соціальним явищем у діяльності ломбардів було «пожертвування» значних сум на потреби бідним прошаркам суспільства, якими у певній мірі займалися більшість ломбардів, що діяли в Україні. Для цього створювався благочинний фонд «з пожертв приватних осіб і відрахунків із міських коштів» [27]. Наприклад, Харківський ломбард 8 грудня 1912 р. отримав від «Торгового будинку Коваленка з синами» 25 крб. для «викупу бідним теплої одежі, закладеної у ломбарді на суму не більше 2 крб.» [28], а у 1912 р. були передані «400 талонів карбованцевої вартості» центральному комітетові для допомоги бідним та «93 талона правлінню Одеському товариству захисту жінок» [29].

Найповнішим джерелом інформації про благодійницьку діяльність Харківського міського ломбарду є щорічні звіти його правління, де містилася спеціальна рубрика з красномовною назвою «Рахунок пожертв для викупу закладів бідними». Вона відсутня у першому та другому звітах, але починаючи з третього звіту керівництво чітко фіксувало хто і скільки пожертвував ломбарду для цієї справи. Так, у 1893 р. Ж. Ф. Гельферіх пожертвував 300 крб., а «через Харківську міську управу» – 60 крб. За винятком 78 коп. вся сума була використана для викупу закладів бідняками [30]. Значно зросли пожертвування у 1901 році: ломбард отримав 818 крб. 69 коп. завдяки невідомому, який пожертвував 2 крб., а «у пам'ять покійного М. Х. Гельферіха» душеприказчик передав 300 крб. За цей рік 554 особи скористалися допомогою для викупу своїх речей [31]. У наступному році вже 647 особи отримали допомогу, на яку ломбард витратив 1270 крб. 58 коп. [32].

Жертвуючи свої кошти для ломбарду, такі особи допомагали стражденним, проявляючи милосердя, турбувались, щоб їхній статок слугував людям. Показовою у цьому плані є справа з Харківського обласного архіву, яка свідчить про те, що мешканка м. Харкова Л.І. Хлопова ще 4 березня 1909 р. написала «духовний заповіт» в якому «визначила, між іншим, видати одну тисячу (1000) карбованців Харківському ломбарду з тим, щоб на проценти з цього капіталу перед святами Різдва Христового, викуповувався теплий одяг, закладений бідняками», але «не більше п'яти карбованців» [33]. У звіті ж ломбарду за 1911 р. розпорядник ломбарду зафіксував, що від «Харківської міської управи проценти з капіталів, пожертвуваних П. П. Хрущовою, Абрамовою і Хлоповою» у сумі 169 крб. 10 коп. були використані [34]. В наступні роки відсотки з капіталу Л.І. Хлопової справно надходили в касу ломбарду «на викуп теплої плаття» [35].

Благодійництво поширювалося не тільки на клієнтів, але й на службовців ломбардів. Наприклад, керівництво Харківського міського ломбарду, за погодженням з Міською управою, практикувало відзначення службовців преміями до «свят Різдва Христового й Христового Воскресіння» виділенням грошових сум. Зокрема, у 1911 р. для цієї мети виділили 3750 крб. [36]. Службовці отримали грошові винагороди до цих свят і в 1914 р. у сумі 2062 крб. 98 коп. [37]. Тоді ж отримали «допомогу сім'ї службовців, мобілізовані на війну, в розмірі 75% посадового окладу», на що було витрачено 890 крб. [38].

Деякими ломбардами надавалася допомога й службовцям, що потрапили в скрутне становище, у тому числі на лікування. Так, керівництво Харківського міського ломбарду у 1914 р. видало для лікування конторнику К.Н. Зімборському 60 крб. [39]. Неодноразово видавалася досить велика пенсія колишньому розпоряднику ломбарду О.А. Кустерському.

Так, відповідно до рішення Харківської міської думи від 1 червня 1911 р. він отримав у розмірі 1500 крб. [40].

Важливим напрямком соціально-економічної діяльності ломбардів було питання пов'язане з виплатою заробітної плати. Звернемо увагу на ряд документів, що засвідчують бажання службовців Харківського міського ломбарду отримати відповідну винагороду за важку працю. Так, оцінювач ломбарду М.Є. Овчинніков 6 лютого 1892 р. у проханні на ім'я Харківського міського голови намагався виклопотати перед Міською думою належну платню «відповідно праці і знань, а також і виявленої мені містом довіри...» [41]. Про підвищення заробітку до місцевих органів влади звертався також і керуючий ломбардом, який 28 січня 1900 р. у зверненні до Харківської міської управи писав: «...службовці звернулися до мене з проханням виклопотати...прибавку утримування до того, що вони отримують» у розмірі від 10 до 20%. 29 лютого цього року Дума схвалила такі рішення про підняття оплати службовцям на 10% [42].

Проте поряд з благодійністю та пожертвуваннями свого соціального звучання набували резонансні справи, пов'язанні з зловживаннями деяких розпорядників ломбардів та службовців або судові позови клієнтів на їх неправильні дії. Наприклад, 15 березня 1912 р. столична преса надрукувала матеріал про зловживання директора-розпорядника Чернігівського ломбарду Володимира Опанасовича Шихуцького [43]. Щоб реабілітувати становище і повернути втрачений авторитет адміністрація Чернігівської губернії зразу ж відреагувала на цей матеріал. Губернське по земським справам присутствіє на основі розпорядження «начальника губернії» від 2 травня цього року домоглося від міського голови надати інформацію «Про зловживання у Чернігівському ломбарді» [44].

Таким чином, чиновники міського голови виявили, що в журналах зборів Чернігівської міської думи 3 грудня 1908 р., 23 березня 1909 р., 28 квітня 1910, 22 червня 1911 та 7 березня 1912 р. вже фіксувалися фінансові порушення керуючого міським ломбардом [45], і Міський голова зажадав від колишнього розпорядника ломбарду пояснень за «розтрати міських сум». В.О. Шихуцький пояснив, що ці значні розтрати є результатом неправильної діяльності його попередника п. Казанського, у тому числі завищення ним вартості «дрантя», фіктивні заклади тощо [46]. Але навіть часткове відшкодування витрачених сум не врятувало В.О. Шихуцького від судового розгляду [47]. Вже 19 листопада 1913 р. Київська судова палата заслухала справу колишнього розпорядника Чернігівського міського ломбарду і визнала 44 річного В.О. Шихуцького винним у привласненні 11 254 крб. 45 коп. Було прийнято рішення позбавити його «всіх особливих прав і привілеїв, відправити у виправне арештантське відділення на вісім місяців» та стягнути на користь Чернігівського міського правління 4770 крб. 45 коп. [48].

Соціально-економічні стосунки ломбардів зі своїми клієнтами включають також спроби захистити приватні права і майно. Це доводить скарга міщанки м. Глухова Митродори Дмитрівни Скоробагатько, яка 1907 р. потрапила у «критичні обставини». Вона заклала у Чернігівський міський ломбард «лисячу шубу з плюшевим верхом, куницеву муфту і такий же комір та 9 срібних ложок із яких 6 столових і 3 чайних», отримавши за це 21 крб. позики [49]. Так як позика не була своєчасно погашена до липня 1909 р., то її речі були виставлені на аукціон. За виручені гроші ломбард погасив її позику і відправив М.Д. Скоробагатько залишок у сумі 18 крб. 53 коп. Це й послужило причиною її скарги на ім'я генерал-губернатора. Розпорядник директор переконливо довів, що її спроба отримати

принаймні 200 крб. є шахрайством, оскільки керівництво ломбардом діяло відповідно до статуту, а клієнтка пропустила всі терміни для викупу своїх речей [50].

Отже, архівні матеріали переконливо свідчать, що, по-перше, ломбарди України були тісно пов'язані з соціально-економічною сферою життя українських громадян. По-друге, вони піклувалися не тільки про власні права і майно, але й, надаючи позики, сприяли добробуту громадян і одночасно займалися благодійництвом. По-третє, не у всіх керівників таких установ соціальні питання були постійно у полі зору. Виняток становить лише Харківський міський та Одеський приватний ломбарди. По-четверте, дана стаття тільки окреслює кілька сюжетів соціальної політики ломбардних закладів, і в котре наголошує на необхідності продовжити виявлення та систематизації архівних та друкованих матеріалів з цієї проблеми.

Використана література:

1. Щеславцев А. Киевский городской ломбард // Изв. Киев. гор. думы. – 1915. – № 10. – С. 162.
2. Там само. – С. 162.
3. Численность населения г. Киева на 1 января 1910 г. по данным городской полиции // Изв. Киев. гор. думы. – 1910. – № 8. – С. 23–31.
4. Можевитинов В. Движение населения г. Киева за последние десятилетие (1905 – 1914 гг.) // Изв. Киев. гор. думы. – 1915. – № 8. – С. 35.
5. Изв. Одес. гор. думы. – 1895. – № 1. – Ч. III. – С. 79.
6. Можевитинов В. Вказ. праця. – С. 68.
7. Харьковский календарь на 1889 год: В 2 кн. – Харьков, 1889. – С. 237-238.
8. Харьковский календарь на 1887 год: В 2 кн. – Харьков, 1886. – С. 256-257.
9. Результаты попытки ввести в ломбардах статистику // Вестник ломбардов. – 1911. – № 46. – С. 753-754.
10. Постановление Одесской городской думы // Изв. Одес. гор. думы.. – 1895. – № 1. – С. 1.– Ч. III. – С. 48-49.
11. Державний архів Одеської області. – Ф.2. – Оп. 3. – Спр.1535; – Спр. 1533.
12. Там само. – Спр. 1537; 1531.
13. Там само. – Спр. 1528.
14. Там само. – Спр. 1534.
15. Там само. – Спр. 1530.
16. Там само. – Спр. 3532.
17. 25-ти лєтє Оделсского частного ломбарда // Вестник ломбардов. – 1911. – № 60. – С. 965.
18. Городские ломбарды и благотворительность // Вестник ломбардов. – 1911. – № 52. – С. 844–845.
19. Хроника // Вестник ломбардов. – С. 854.
20. Акционерное общество Одесский частный ломбард. 1887 – 1901. Записка... В. В. Кирхнера. – Одесса. 1902. – С. 20.
21. Пятилетие Одесского частного ломбарда. 1887 – 1891. Записка... В. В. Кирхнера. – Одесса. 1892. – С. 15.
22. Десятилетие Одесского частного ломбарда. 1887–1897. Записка... В. В. Кирхнера. – Одесса. 1897. – С. 12.
23. Акционерное общество «Одесский частный ломбард». 1887–XX–1907. Записка... В. В. Кирхнера. – Одесса. 1907. – С. 34.
24. Там само.
25. 25-ти лєтє Оделсского частного ломбарда // Вестник ломбардов. – 1911. – № 60. – С. 966.
26. Отчет Московского городского ломбарда за 1912 год (семнадцатый отчетный год). – М., 1913. – 25 + 15 с., табл.
27. В Харьковскую городскую думу. Доклад правления // XXI отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. – Харьков, 1912. – С. 4.
28. Хроника // Вестник ломбардов. – 1912. – № 1. – С. 19.
29. Хроника // Вестник ломбардов. – 1912. – № 12. – С. 253.
30. 3 – й отчет Харьковского городского ломбарда за 1893 г. – Харьков, 1894. – С. 14.
31. Отчет Харьковского городского ломбарда за 1901 год (одиннадцатый отчетный год). – Харьков, 1902. – С. 14.
32. Отчет Харьковского городского ломбарда за 1902 год (двенадцатый отчетный год). – Харьков, 1903. – С. 15.

33. Державний архів Харківської області (Далі – ДАХО). – Ф.45. – Оп.1. – Спр.3499.– Арк. 1, 2 зв.
34. XXI–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. – Харьков, 1912.– С. 19.
35. XXIV–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1914 год. – Харьков, 1915. – С. 21.
36. XXI–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1911 год. – С. 19.
37. XXIV–й Отчет Харьковского городского ломбарда за 1914 год. – С. 20.
38. Там само.
39. Там само. – С. 23.
40. Там само.
41. ДАХО. – Ф.45. – Оп.1. – Спр. 1729. – Арк. 38.
42. Там само.– Спр. 2569. – Арк.1–1 зв.
43. Санкт–Петербурзькі вѣдомости. – 1912. – 15 марта.
44. Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп. 3. – Спр. 2478. – Арк. 3
45. Там само. – Арк. 8
46. Там само. – Ф.145. – Оп. 3. – Спр. 2478. – Арк. 13–15 зв.
47. Там само. – Арк. 18.
48. Там само. – Арк. 23.
49. ДАХО. Там само. – Ф. 145. – Оп.3. – Спр. 2067. – Арк. 1.
50. Там само. – Арк. 4.

Нікітін Ю.

ЕВОЛЮЦІЯ МІСТ І МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У 60-70 РОКИ ХІХ СТ.

У вітчизняній історіографії існує незначна, але стійка традиція вивчення еволюції етносоціальної структури українського суспільства в цілому і міської її складової. У другій половині ХІХ ст. цією проблематикою займалися М. Домонтович, А. Русов, С. Василевський та ін. У ХХ ст. у цій сфері вели дослідження А. Гуменюк, В. Нардова, В. Наулко, О. Солощенко, М. Тращевський та ін. Проте, порівняльного історичного аналізу регіональних особливостей цього процесу та впливу на нього міської реформи 1870 р. немає.

Буржуазно-демократичні реформи 1859-1881 рр. частково законодавчо забезпечили перехід Російської імперії від феодалізму до буржуазного ладу. Однак, проводячи реформи, царизм намагався зберегти свою владу і панівні позиції дворянства в суспільстві.

Як і всі інші міста Російської імперії, Чернігів зазнав певних змін у пореформений період. Пожвавилась торгівля, але вона мала більш місцевий характер і не мала великих обігів. Певному пожвавленню економічного життя губернії у другій половині ХІХ ст. сприяло будівництво на території губернії залізниць. Статистичні дані показують, що у Чернігівській губернії темпи зростання міського населення були значно повільніші, ніж у сусідніх – Київській та Харківських.

В губернії розвивалась, головним чином, дрібна та середня промисловість, яка була пов'язана з переробкою сільськогосподарських продуктів. Чернігів у другій половині ХІХ ст. більше відіграв роль адміністративного та культурного центру, ніж економічного. Все це знайшло своє відображення і в темпах зростання міського населення, як у губернському місті, так і в повітових містах. За даними канцелярії чернігівського губернатора в 1880 р. у Чернігові було 16810 мешканців [1], а центр ярмаркової торгівлі Ніжин налічував майже 32 тисячі [2]. Переважна більшість повітових міст губернії нагадувала великі села і, в тому числі, за кількістю населення (Городня – 2391 чол.). Аналогічна ситуація простежувалася і в містечках.